

ULUSLARARASI BİLDİRİLER ÇERÇEVESİNDE HAYVAN HUKUKU İNCELEMESİ*

Analysis of Animal Law in the Framework of International Declarations

Arş. Gör. Buse Duru**
Doç. Dr. Selman Özdan***

ÖZET

Hayvanlar ve insanlar arasındaki etkileşim varoluşlarıyla birlikte başlar. Bu etkileşim kapsamında, özellikle sanayi devrimi sonrasında, hayvanların insanlar tarafından sömürülme ve istismar edilme durumları onarılamaz boyutlara ulaşmıştır. Teknolojinin de gelişmesiyle aşikâr hale gelen bu duruma, teoride hayvan refahı, yeni hayvan refahçılığı ve hayvan hakları yaklaşımlarıyla çözüm aranmıştır. Hayvan

* Söz konusu makale Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 29981 Sayılı Yönetmeliğinin 41. maddesine göre "Genel Kamu Hukuku Çerçevesinde Hayvan Hakları" adlı tezden üretilmiş yayın niteliğindedir.

** Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Genel Kamu Hukuku Anabilim Dalı, buse-duru@erciyes.edu.tr, ORC-ID: 0000-0003-1726-7118.

*** Ondokuz Mayıs Üniversitesi Ali Fuad Başgil Hukuk Fakültesi, Milletlerarası Kamu Hukuku Anabilim Dalı, selman.ozdan@omu.edu.tr, ORC-ID: 0000-0002-1002-0625.

Makale Geliş Tarihi: 31.01.2022

Makale Kabul Tarihi: 16.01.2023

⇒ Atıf Şekli: Buse Duru ve Selma Özdan, "Uluslararası Bildiriler Çerçevesinde Hayvan Hukuku İncelemesi", Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 18/1 (2023): 169-198.

⇒ Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.



refahı, gebe olduğu belirsizlikler ve barındırdığı antroposantrizm nedeniyle hayvanların korunması için eksikliklerle dolu bir yol olmuştur. Yeni hayvan refahçılığı ise hak mücadelesinin taviz verilebilir bir olgu olduğu algısını yaratma tehdidi oluşturduğu için savunulması güç bir konumdadır. Gerçek bir koruma ancak hayvan hakları temelinde sağlanabilecektir.

Uluslararası alanda hayvan hukukuna ilişkin henüz uluslararası nitelikli bir mutabakat sağlanamamış olsa bile gelecekteki bağlayıcı nitelikte uluslararası düzenlemelere ve ulusal mevzuat düzenlemelerine rehber veya temel olabilecek iki bildiri göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki hayvan hakları temelinde oluşturulmasına rağmen yapılan düzenlemelerle bir ileri bir geri adımlar atılan, nihayetinde yeni hayvan refahçı bir çizgiye gelen Hayvan Haklarına İlişkin Evrensel Bildiridir. İkincisi ise, temelinden hayvan refahı kaygısıyla düzenlenen, bu yaklaşımla geliştirilmesi amaçlanan Hayvan Refahına İlişkin Evrensel Bildiridir. Bu düzenlemeler ideal anlamda bir koruma tesis edememiş olsalar bile muhtelif yollardan hayvan korumasına katkı sağlaması ve gelecek düzenlemelere ışık tutmaları açısından önemlidir.

Anahtar Kelimeler: hayvan hakları, hayvan refahı, uluslararası hukuk, Hayvan Haklarına İlişkin Evrensel Bildiri, Hayvan Refahına İlişkin Evrensel Bildiri.

ABSTRACT

The interaction between animals and humans dates back to the beginning of their existence. Considering this interaction, especially after the industrial revolution, the exploitation and abuse of animals by humans has reached a high and irreparable level. The development of technology has made this situation worse. Theoretically, solutions have been sought with animal welfare, new animal welfarism and animal rights approaches. The animal welfare approach has been full of shortcomings for animal protection due to its anthropocentrism and uncertainties. The new animal welfarism, on the other hand, is in

a difficult position to defend, as it threatens to compromise in the struggle for rights. Real protection can only be provided on the basis of animal rights.

Even if an international consensus on animal law has not yet been achieved in the international arena, there are two declarations that can be a guide or basis for future binding international regulations and national legislations. The first of these is the Universal Declaration of Animal Rights. Although this Declaration was created on the basis of animal rights, it has reached a new animal welfare line with some regulations. The second declaration is the Universal Declaration on Animal Welfare, which was originally prepared with the concern of animal welfare and aimed to be developed in this direction. Even if these regulations have not established an ideal protection, they can be deemed as important in terms of contributing to animal protection in various ways and shedding light on future regulations.

Key Words: animal rights, animal welfare, international law, Universal Declaration of Animal Rights, Universal Declaration on Animal Welfare.

GİRİŞ

Hayvanlarla insanların ilişkileri her ne kadar varoluşlarının başlangıcına değin uzansa da daha sağlam ve kapsamlı bağların oluşması hususunda iki temel adım bulunmaktadır. Bu adımların ilki, hayvanların evcilleştirilmesi iken ikinci adım ise sanayi devrimi ile hayvan kullanımının ulaşım, tarım, gıda, deney gibi hayatın birçok sahnesinde var olmasıdır. Sanayi devrimi ile hayvanlardan elde edilen et, vücut sıvısı, deri gibi ürünlerin veriminin artması için yapılan uygulamalar; ilaç ve kozmetik gibi ürünlerin üretimi için araç olarak kullanılmaları veya eğlence sektörü gibi sektörlerde sömürülmeleri¹ ve daha pek çok

¹ Sömürü/İstismar: Başkalarının emeğine ve onların yarattıkları değerlere el koymak; bir kimseden veya bir şeyden haksız ve sürekli çıkarlar sağlamak. (TDK Sözlüğü, (Erişim Tarihi: 01.09.2022), <https://sozluk.gov.tr/>) Bahsedildiği üzere in-

alandaki maruz kaldıkları istismarlar artmış ve bu istismarlar teknolojinin de gelişmesiyle daha da görünür hale gelmiştir.² Nihayetinde, her ne kadar bu istismar durumlarından kazanç sağlayan bir kesim olsa da toplum nezdinde hayvanların istismar edilmesine ve sömürülmesine karşı bir direnç oluşmuştur. Bu direncin sonucunda ise çalışmamızın temel taşı oluşturulan iki kavram ortaya atılmıştır ki bunlar hayvan hakları ve hayvan refahıdır. Hayvan hakları ve hayvan refahı her ne kadar günlük hayatta benzer ve hatta aynı şey olarak kullanılabilir olsa da temel farklılıklar içeren ve bu farklılıklar nedeniyle uygulamaya bambaşka şekillerde yansımaları olan kavramlardır. Bu sebeple hayvan hukuku ile ilgili yapılacak bir çalışma kapsamında öncelikli incelenmesi ve aydınlatılması gereken köşe taşları olduğu ve incelenecek bildirilerin de temeli olduğu kanaatiyle çalışmamızın ilk bölümünde kavramların anlamları, farklılıkları ve hangisinin hayvanlar açısından daha koruyucu olduğu aydınlatılmaya çalışılacaktır.

Hayvan istismarının ciddi ölçülere varması ve hayvan hakları ve hayvan refahı teorilerinin ortaya atılması sonucunda ise uygulamada görülmesi gereken pratik düzenlemelerin eksikliği göze çarpmaktadır. Devletler için ulusal kapsamdaki bu eksikliğin uluslararası alanda da aynen geçerli olduğu dikkat çekmektedir. Ancak uluslararası alanda hayvanlara karşı birtakım istismar içerikli tutumların değiştirilmesi ve sömürü düzenine müdahale edilebilmesi amacıyla oluşturulmuş iki bildiri dikkat çekmektedir. Doğaları gereği bir bildiri oldukları için hukuki bağlayıcılıkları bulunmamakla beraber İnsan Hakları Evrensel Beyanamesi gibi ileride yapılacak bağlayıcı sözleşmelere temel olabileceği öngörüsüyle³ ve mevcut olarak da özellikle ülkelerin kendi

sanlar hayvanların ürettiği et, vücut sıvısı, deri, yün gibi pek çok vücut parçasına tüketim için el koymakta ve deney, eğlence gibi sektörlerde hayvanların üzerinden haksız ve sürekli çıkarlar sağlamaktadırlar. Bu kelimelerin tanımı gereği, hayvan kullanımının çoğunluğunda doğru açıklama yapmak için kullanılması yerleşmiş bir uygulamadır. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Animal Ethics, (Erişim Tarihi: 01.09.2022), <https://www.animal-ethics.org/animal-exploitation-introduction/>)

² Rollin, Bernard. "Animal Ethics and Law". Michigan Law Review First Impression. 106 (2008): 144-145.

³ Örneğin hayvan hakları konusundaki gayri resmi ilk bildiri metnini yazan André Gérund, bu konuda "[y]irminci yüzyıldaki hayvan hakları bildirisi on sekizinci

kanunlarını düzenlemeleri için uygun bir temel olabileceği gerçeğiyle⁴ bu bildirilerin incelenmesi önem arz eder. Fakat ne yazık ki bahsedilen hukuki bağlayıcılıktan yoksunluk özellikle ulusal düzeydeki çalışmaların bu konuda verimsiz olmasına neden olmuştur. Ayrıca muhtemeldir ki bu yoksunluk sebebiyle, bahsi geçen bildirilerle ilgili gerekli önem gösterilmemiş ve buna bağlı olarak isim, içerik veya düzenlemeler konusunda da yapılan çalışmalarda çeşitli karışıklıklar görülmüştür. Bu çalışma ile biri hayvan hakları temelinde diğeri ise hayvan refahı temelinde yayınlanmış ve değişik etkiler göstermiş bildiri- lere ilişkin literatürdeki bilgi eksikliğini gidermek, yanlış anlaşılmaları ve karışıklıkları çözmek ve ileride önemli bir temel oluşturacağı kanaati oluşturan bildirileri inceleyerek gelecekteki çalışmalar için bir adım olmak amaçlanmıştır. Bu amaç temelinde köşe taşı kavramların açıklanması ve aydınlatılması sonrasında ikinci ve üçüncü bölümde öncelikle Hayvan Haklarına İlişkin Evrensel Bildiri (*Déclaration des Droits de L'animal/Universal Declaration of Animal Rights/HHEB*) ve ardından Hayvan Refahına İlişkin Evrensel Bildiri (*Universal Declaration on Animal Welfare/HREB*) tarihi arka plan, metin incelemeleri ve etki düzeyleri kapsamalarında ayrı ayrı değerlendirilerek çalışma nihayete erdirilecektir.

I. Kavram İncelemesi: “Hayvan Refahı” ve “Hayvan Hakları”

Hayvan sömürüsü ve istismarına karşı oluşan tepkiler ve direnç temelinde iki farklı yaklaşım üzerinde ilerlemiştir. Bu yaklaşımlar hayvan hakları yaklaşımı ve hayvan refahı yaklaşımıdır. Günlük hayatta

yüzyıldaki insan hakları bildirisinin muadili olacaktır.” şeklinde bir öngöründe bulunmuştur. (Aktaran: Neumann, Jean-Marc. “The Universal Declaration of Animal Rights or The Creation of a New Equilibrium between Species”. *Animal Law Review*. 19/91 (2012): 94.) Ayrıca uluslararası hukukun insan dışı kişiliklere de açık olduğu, insan haklarının uluslararası alanda tanınması sürecinin hayvan hakları için de örnek bir yol haritası oluşturabileceği ve hatta insan hakları yaklaşımını tamamlayabileceği de iddia edilmiştir. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Peters, Anne. “Rights of Human and Nonhuman Animals: Complementing the Universal Declaration of Human Rights”, *AJIL Unbound*. 112 (2018); Gordilho, Heron José de Santana ve Fernando de Azevedo Alves Brito. “Universal Declaration of Animal Rights and Brazilian Law System”. *Revista Jurídica Luso-Brasileira*. 5/4 (2019).)

⁴ Gibson, Miah. “The Universal Declaration of Animal Welfare”. *Deakin Law Review*. 16/2 (2011): 550-551.

genellikle bu iki yaklaşımın temel kavramları olan hayvan hakları ve hayvan refahı benzer ve hatta aynı şeyi ifade ediyor gibi kullanılmaktadır. Halbuki iki yaklaşım birbirinden temelden farklıdırlar ve bu farklılık uygulamalara da büyük ölçüde yansımaktadır. Bu kavramların incelenmesi ve etkilerinin karşılaştırılması, hayvanların hayatlarını etkileyen uygulamalar için çekirdek öneme sahip olmasından ve bu uygulamaları yönlendirmesinden dolayı önem arz etmektedir.

Etkili olan ve daha çok benimsenen yaklaşımın temeli olması sebebiyle hayvan refahı kavramını incelemekle başlamanın daha yerinde olacağı kanaatindeyiz. Refah kelimesi sözlük anlamıyla rahatlık ve varlık içinde iyi bir yaşam, gönenc anlamına gelmektedir.⁵ Buradan hareketle hayvan refahının da hayvanların rahat ve iyi bir hayat yaşaması demek olduğunu söylemek mümkündür. Hayvan refahı kavramı her ne kadar politik, biyolojik, etik boyutlara sahip bir kavram olsa da görüldüğü üzere hayvanların yaşam kalitesi üzerinde temellenir.⁶ Buna paralel olarak hayvan refahı kavramına üç farklı yaklaşım geliştirilmiştir. Bu yaklaşımlardan ilki, duygu yaklaşımıdır. Bu yaklaşıma göre, hayvanların refahında önemli olan nokta, onların korku, acı, stres, mutluluk gibi fiziksel durumlarından ziyade duygusal durumlarına yoğunlaşmaktır.⁷ Bu yaklaşıma göre, hayvanlar bu kötü tanımlanabilecek duygulardan arı bir şekilde yaşamını sürüyorsa refah içindedirler. İkinci yaklaşım olan işlevsel yaklaşım ise temeline hayvanların biyolojik işlevlerini koymuştur. Pozitivist bir bakış açısına sahip olan bu yaklaşıma göre, bir hayvan beslemek, üremek, cinsine ait özellikleri göstermek gibi biyolojik işlevlerini yerine getirebiliyorsa refah içindedir.⁸ Bu yaklaşımın savunucuları duyguların öznel deneyimler olduğunu ve tam olarak bilinemeyeceğini düşündükleri

⁵ TDK Sözlüğü, (Erişim Tarihi: 21.12.2021), <https://sozluk.gov.tr/>.

⁶ Vonne Lund vd. "Animal Welfare Science—Working at the Interface Between the Natural and Social Sciences". Applied Animal Behaviour Science. 97 (2006): 40-41.

⁷ Jena, Nibedita Priyadarshini. "Animal Welfare and Animal Rights: an Examination of Some Ethical Problems". Journal of Academic Ethics. 15 (2017): 381.

⁸ David Fraser, "Animal Welfare", İçinde Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare, Editör Marc Bekoff, (Westport: Greenwood Press, 1998), 56.

için hayvan refahına getirilen duygu yaklaşımını eleştirmişlerdir.⁹ Yani bu yaklaşım, hayvanların fiziksel durumunun duygusal durumuna göre öncelik arz ettiğini iddia eder.¹⁰ Son refah yaklaşımı olan doğal yaşam yaklaşımına göre ise hayvanlar doğal yaşam koşullarına veya buna en yakın koşullara bırakılıp doğal davranışlarını sergilemeleri sağlanırsa refah içinde olacaklardır.¹¹

Hayvan refahı kavramına farklı yaklaşımlar olsa dahi bunların her birinin kendi içerisinde çelişki ve karmaşaları bulunur. Örneğin, bir ineğin yaşadığı stres veya şok etkisiyle saldırgan davranışlar göstermeyerek sakin bir görüntü sergilemesi tahmin edileceği üzere iyi bir refah seviyesinin değil aksine kötü hayat kalitesinin göstergesidir. Bir diğer örnek ise bir hayvanın, suni dölllenme ile yavru üretmeye devam etmesinin üreme sistemini etkilemese bile az miktarda beslendiği durumda, bu gerçeği değiştirmede için düşük refah seviyesine maruz kalmasıdır. Son yaklaşım ise özellikle evcil hayvanlar için sorunlu örneği çok olan bir yaklaşımdır. En basit örnek, yüzyıllar önce evcilleştirilmiş ve insanlarla yaşamaya alışmış evcil bir kedinin şu an özellikle sokaklarda yaşamaya bırakılmasının, kent hayatının da getirileriyle besin, barınak, sağlık gereksinimleri gibi temel ihtiyaçlarını karşılamasının zorluğu sebebiyle refahında yüksek ihtimalle olumsuz etkiye sebep olacağıdır. Görüldüğü üzere, hayvan refahı yaklaşımını benimseyenlerin dahi bu yaklaşımları birbirine uyumlandırmasıyla ancak bir nevi koruma sağlayabileceği bir gerçektir.

Zira bahsedilen hayvan refahı yaklaşımlarını birbirleriyle uyumlandırma ve tek bir yaklaşım olacak şekilde birleştirme sonucunda bile hayvan refahı kavramıyla ilgili çeşitli sorunlar devam edecektir. Çünkü hayvan refahı yaklaşımı bir bütün olarak belirsizlik ve karmaşaya gebe dir. Öncelikle hayvan refahı yaklaşımında hayvanlar esas olan değerli varlıklar değildir. Bu yaklaşıma göre, hayvanlar insanların ekonomik, sağlık, eğlence gibi ihtiyaçlarını karşılamak için bir

⁹ David Fraser vd, "A Scientific Conception of Animal Welfare that Reflects Ethical Concerns". *Animal Welfare*. 6 (1997): 192-194.

¹⁰ Jena, "Animal Welfare", 382.

¹¹ Fraser, "Animal Welfare", 56.

kaynak konumundadır. İnsanoğlu kaynağının zarar görmesini engellemek için hayvanların refahını arttırma kaygısı gütmektedir. Yani yaklaşımın temelinde insanın ihtiyaçlarının sürdürülebilir ve kaliteli olarak karşılanması bulunmaktadır.¹² Bu sebeple, hayvanların kullanılması ve enstrümanlaştırılması sürdürülebilir kaynak devamına katkı sağlayacağı için yanlış değildir. Öyle durumlar yaşanmaktadır ki hayvanlardan elde edilen fayda fazla olduğu için refah anlayışında esneklik yapmak normal hale gelmektedir. Örneğin; normalde hayvan refahı yaklaşımıyla kabul edilemeyecek olan bir hayvanı kasti olarak hastalığa maruz bırakma durumu “hayvan deneyi” kavramıyla yapılabilmesi adına kendisine gerekçeler oluşturulan bir durum olarak karşımıza çıkabilmektedir. Bernard Rollin’e göre, özellikle son yıllarda uygulamalara kazandırılmış “insani” veya “insancıl” etiketleri de bunun kanıtı niteliğinde olup istismarın zalimane yönünü sevimlileştirmeye ve önemsizleştirmeye yönelik çabanın bir kanıtı niteliğindedir.¹³ Nihayetinde denilebilir ki hayvan refahı yaklaşımının antroposantrik¹⁴

¹² Gary L. Francione ve Robert Garner, *The Animal Rights Debate: Abolition or Regulation*, (New York: Columbia University Press, 2010), 26.

¹³ Rollin, Bernard. “Animal Welfare, Animal Rights and Agriculture”. *Journal of Animal Science*. 68/10 (1990): 3457; Francione ve Garner, *Animal Rights Debate*, 14.

¹⁴ Antroposantrizm; insanları ya varlık düzeni olarak doğadan ayrı tutmak ya da varsayımsal olarak bulunan varlıklar hiyerarşisinin en tepesine koymaktır. Antroposantrizm türleri olan; baskınlık antroposantrizmine göre doğa ve hayvanlar insanların ihtiyaçları için var olmuştur, idare antroposantrizmine göre insanlar en önemli türdür ve doğayı ve hayvanları kontrol edebilir, evrimsel perspektif antroposantrizmine göre ise insan ve doğa arasında nihai bir karşıtlık yoktur ve insan kendi için iyi şekilde hayvanları kullandığında onlar için de iyi olanı yapmış olur. Bir diğer antroposantrizm sınıflandırması ise empirik ve ahlaki antroposantrizmdir. Empirik antroposantrizm, insanların insan oldukları için dış dünyayı algılamakten insanı referans aldığı bilişsel durumdur. Bu şekilde düşünüldüğünde insan olmaktan kaçamayacağımız için bu tür antroposantrizm haklı olabilecektir. Ahlaki antroposantrizm ise insanların insan olmayan varlıklardan daha yüksek ahlaki statüde olması gerektiğine yönelik normatif görüşe işaret eder. (Bir önceki sınıflandırmada bahsedilen tüm türler bu kategoride yer almaktadır.) Bu iki kavram görüldüğü gibi birbirinden farklıdır ve empirik antroposantrizm ahlaki antroposantrizmi haklı çıkarmaz. Zira insanların dünyayı görmekteki bilişsel algısı kendilerini hiyerarşik üst olarak konumlandırmalarını haklı çıkarmaya yetecek kadar güçlü bir argüman değildir. Çünkü, bu algı bir yetenek veya üstünlük verecek bir özellik değildir, doğuştan gelen her türde kendi için bulunan bir özelliktir. Bu sebeple hiyerarşik üst savunmasını desteklemek için kullanılamayacak kadar zayıftır. Makalenin genelinde “antroposantrizm veya antroposantrik bakış açısı” olarak

temele dayandığı bu hususta iddia edilebilir ve bu temel, uzun ve kısa vadede hayvanları korumaya yetmeyecektir.

Bunların yanı sıra hayvanların refahı üzerinde teorik belirsizlerin uygulamaya yansması da çelişkili uygulamaları arttırmakta ve sakıncalı sonuçlar doğurmaktadır.¹⁵ Bu durumda, bir hayvanın refah içinde oluşu bir insana göre yeterli beslenmesiyken bir diğer insana göre korku duymaması şeklinde anlaşılabilir. Örneğin acı verici bir suni dölleme yaparak süt kaynağını sürdürülebilir kılmak isteyen bir çiftçi için ineğin yeterli besinle karnını doyurmak onun refah içinde olduğu algısına neden olabilecektir. Deneyimlediği uygulama sebebiyle ineğin yaşadığı travmanın göz ardı edilmesi ise hayatın genel akışında mümkün görünmektedir. Tam tersi bir örnek olarak ise, mevcut durumda hayvana rahatsızlık vermeyen ancak uzun vadede sağlığını ciddi yönde etkileyecek bir hastalığın tedavisi amacıyla yapılacak ameliyat için hayvana psikolojik sıkıntı vereceği kaygısıyla refah adı altında tedavinin uygulamasının yapılmaması tehlikesini de öngörmek gerekmektedir. Hayvan refahı uygulaması içerisinde oluşan bu belirsizliklerin mağdurlarının nihayetinde yine hayvanlar olacağını söylemek verilen örnekler sonucunda mümkün görünmektedir.

Son olarak, buradaki temel sakıncalardan birinin ise refah savunucuları tarafından genellikle ihmal edildiği görülmektedir. Bahsedildiği üzere refah kavramı genellikle hayvanların kaynak olarak kullanılması üzerine temellenmiştir ve bu kullanım süreçlerince hayvanların yaşamlarını hayvan kullanımına zarar vermeyecek ölçüde iyileştirmek amacı taşımaktadır. Bizim de katıldığımız Jena'nın iddiasına göre, bu sebeple hiçbir refah savunusunda yaşama sahip olmanın ve bunu korumanın önemi üzerinde durulmamıştır.¹⁶ Hayvanların bir değeri olmadığı için yaşam hakları yoktur ve hayvan refahı yaklaşı-

bahsedilen ve eleştirilen antroposantrizm ise "ahlaki antroposantrizm"dir. (Michael Allen Fox, "Anthropocentrism", İçinde Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare, Editör Marc Bekoff, (Westport: Greenwood Press, 1998), 66-67; Faria, Catia ve Eze Paez. "Anthropocentrism and Speciesism: Captual and Normative Issues". Revista de Bioetica y Derecho. (2013): 1-9.)

¹⁵ Francione ve Garner, "The Animal Rights Debate", 28-29.

¹⁶ Jena, "Animal Welfare", 385.

mında yalnızca refahlarını iyileştirmek için ölüm anlarının acısız olması yönünde sınırlı bir savunu bulunmaktadır. Temel olarak ölümü acısız hale getirmenin ölüm gerçeğini değiştirmede kabul edilmelidir. Özellikle sahipsiz hayvanları, örneğin bir tabanca ile anında öldürmek bu anlayışta hiçbir sorun yaratmayacaktır. Hayvanın herhangi bir biyolojik işlevinin bozulmadığı iddiasıyla hayvanların kulaklarının veya kuyruklarının kesilmesi, doğal ortamda avcılık yoluyla hayvanların öldürülmesi de refah yaklaşımları sonucunda haklı çıkarılabilecek ve nihayetinde hayvan istismarını önlemekten uzak bir sonuçta neden olabilecektir.

Diğer yaklaşım olan hayvan hakları yaklaşımı ise hayvan refahına göre hayvanların lehine katı bir tutum izler. Bu sayede hayvan hakları yaklaşımı, hayvan refahı yaklaşımının belirsizliklerine ve sonuçta ortaya çıkardığı zararlara büyük ölçüde çözüm olduğu söylenebilecek iddialar üzerine temellenmektedir. Öncelikle hayvan hakları yaklaşımında da farklı yönelimler olduğunu ve farklı temellendirmeler yapıldığını söylemek mümkündür. Hayvanların haklara sahip olmasıyla ilgili genellikle ortak temeller kullanılmıştır. Buna göre; hayvanların acı çektiği, haz duyduğu, algı, hafıza ve kendi geleceği de dahil olmak üzere gelecek duygusuna sahip olduğu yönünde çeşitli bilişsel ve duygusal yetkinliklere sahiplik iddia edilmiştir.¹⁷ Bu özellikler de başkaları için yararından bağımsız ve mantıksal olarak başkaca birilerinin menfaat nesnesi olmadan birey olmak yani bir hayatın öznesi olmak (*subject-a-life*) anlamına gelmektedir.¹⁸ Bu noktada, hayvanların bir hayatın öznesi olduğu iddialarının da kanıtlarıyla beraber¹⁹ için de-

¹⁷ Tom Regan, *The Case For Animal Rights*, (Berkeley: University of California Press, 1983), 243.

¹⁸ *age.*, 243.

¹⁹ Hayatın öznesi olmak için gereken yetkinlikler temelde bilişsel ve duygusal yetkinlikler olarak ikiye ayrılarak incelenebilecektir. Bilişsel yetkinlik kavramı içerisinde en çok dahil edilen olgular ise çekirdek olarak bilinç ve buna bağlı olarak farkındalık ve zekadır. Bu noktadaki en önemli gelişmenin 2012 tarihli Cambridge Bilinç Bildirgesi (*The Cambridge Declaration on Consciousness*) olduğunu söylemek mümkündür. Bu Bildirge ile bilim dünyası, insanların bilinçli olan tek varlık olmadığını ve tüm memeliler, kuşlar ve ahtapotlar dahil pek çok hayvanın bilinci destekleyecek kadar karmaşık nörolojik özelliklere sahip olduğu konusunda fikir bir-

ğere (*inherent value*) sahip oldukları da ortaya konulmuştur.²⁰ Bahsedilen yetkinlikler, bir hayatın öznesi olmak ve içkin değere sahip olmak felsefi argümantasyonda hayvanların hak sahibi varlıklar olduğu anlamına gelmektedir. Ayrıca içkin değer, sahip olan herkese eşitlik tanıdığı için tanınan bu haklar da eşit seviyededir.²¹ Yani hayvan hakları teorisindeki eşit haklar argümantasyonu neticesinde, insanlar hayvanlardan fazla ve üstün haklara sahip değildir ve bu nedenle onları bir araç olarak kullanmaları hayvan hakkı yaklaşımıyla çelişir.

Hayvan hakları yaklaşımının temelinde de görüldüğü üzere bu yaklaşım kapsamında hayvanlar insanlar için kullanılabilir kaynaklar üreten bir *makine* (*machine*)²² değildir. Belirli bir değere sahip-

liğine vardığını belirtmiştir. (Cambridge Bilinç Bildirgesi, (Erişim Tarihi: 25.12.2021),

<https://fcmconference.org/img/CambridgeDeclarationOnConsciousness.pdf> ; Thomas R. Zentall, "Animal Intelligence", İçinde The Cambridge Handbook of Intelligence Editör Robert J. Sternberg, (Cambridge: Cambridge University Press, 2. Baskı, 2020.) Duygusal yetkinlikler ise duygulara sahip olmaktır. Anderson ve Adolphs duyguların dört temel yapıtaşı olduğunu bunların; değerlik, ölçeklenebilirlik, kalıcılık ve genellenebilirlik olduğunu iddia etmişlerdir. Belirledikleri dört temel yapı taşı sonucunda yaptıkları çıkarımla omurgasızlar dahil duygu durumuna sahip olmanın filogenetik ağacın geniş bir bölgesinde ortak olduğunu belirtmişlerdir. Bu görüş de yani hayvanların duygusal yetkinliklere sahip oluşu da genel olarak biyolojik yapıların, pratik uygulamaların incelenmesiyle kabul görmüştür. (Anderson, David J. ve Ralph Adolphs. "A Framework for Studying Emotions across Species". Cell. 127 (2014); Marc Bekoff, Hayvanların Duygusal Dünyası, Çeviren Asude Taçyıldız İpekçioğlu, (İstanbul: Destek Yayınları, 2020); Paul, Elizabeth S. ve Michael T. Mendl. "Animal Emotion: Descriptive and Prescriptive Definitions and Their Implications for a Comparative Perspective". Applied Animal Behaviour Science. 205 (2018).)

²⁰ Languaer, Erwin. "Tom Regan's Philosophy of Animal Rights: Subjects-of-a-Life in the Context of Discussion of Intrinsic and Inherent Value". Problemos. 97 (2020): 94.

²¹ Tom Regan, "The Case for Animal Rights", İçinde Advances in Animal Welfare Science 1986/87, Editör M.W. Fox, L. D. Mickley, (Washington: Martinus Nijhoff Publishers, 1986), 186-187.

²² Hayvanlar için "makine" (*machine*) terimini ilk kullanan kişi Descartes'tir. Descartes'e göre; hayvanlar, akıldan yoksun oldukları için bir makine gibi hissetme yetilerinden de yoksundurlar ve bu sebeple üzerlerinde deneyler yapılabilir veya başka insan ihtiyaçları için kullanılabilirler. Bu görüşe Voltaire, Hume gibi pek çok düşünür karşı çıkmıştır. Ancak zaman içerisinde hayvanların "makine" olma tanımını genişlemiştir. Sanayileşmeyle beraber hayvanlar canlı varlıklar olarak değil makineler olarak kullanılmaya başlanmış, insanlar yalıtılmış bir üretim ve tüketim sürecinin bir parçası haline gelmiş ve kar maksimizasyonu her şeyin önüne

lerdir, bu değer sayesinde hakları vardır ve hakları olduğu için bir araç olarak kullanılamazlar. Yani hayvan hakları yaklaşımı hayvanların kullanımını temelden reddeder ve istismara herhangi bir alan bırakmaz.²³ Temelini refah yaklaşımındaki aksine insan değil hayvanlar oluşturur. Temel kaygı hayvanların daha iyi yaşam kalitesine sahip olması değildir. Temel kaygı, hayvanların haklarının tanınması ve korunması ve bu sayede her türlü sömürü ve istismarın ortadan kaldırılmasıdır. Bu nedenle hayvanların gıda için yetiştirilmesi ve kesilmesi, deneylerde araç olarak kullanılması, eğlence için sömürülmesi gibi akla gelebilecek her türlü hayvan kullanımına karşı çıkar.²⁴ Esasen istismar ve sömürüye karşı çıkmanın ve hayvanları korumanın, bir lütuf olmadığı yalnızca haklarını onlara vermek olduğunu vurgulayan bir görüştür. Tüm bu eğilimler de esnek olmayan ve belirsizliğe yer bırakmayan bir uygulamaya yol açmaktadır. Hayvan refahı yaklaşımında yer alan belirsizlikler hayvan hakları yaklaşımında yoktur. Örneğin Tom Regan gibi hayvan hakları teorisyenlerinin katıldığımız fikirlerine göre, bir hayvan yaşam hakkına sahiptir ve öldürülmesi ne şekilde olursa olsun hak ihlalidir. Bir diğer örnek olarak bir hayvan vücut bütünlüğü hakkına sahiptir ve biyolojik işlevini etkilemeye de vücut bütünlüğünü bozan tüm uygulamalar hak ihlalidir.²⁵ Ayrıca hayvanlar bir mülk olarak görülmediğinden sahipli-sahipsiz gibi ayrımlar da bir anlam ifade etmediği için bütüncül bir uygulama mümkün hale gelmektedir.

geçmiştir. Hayvanların bu gelişimin kendisinden etkisi belirtildiği gibi makineye dönüşümlerinin hızlanması ve evcilleştirilmelerinin daha çok verim, daha az harcama üzerine kurularak doğalarının bozulması pahasına yapay bir şekilde devam ettirilmesidir. (Rene Descartes, “Animals are Machines”, İçinde Animal Rights and Human Obligation, Editör. Tom Regan, Peter Singer, (New Jersey: Prentice-Hall Inc., 1976), 65; Rene Descartes, Duygular ya da Ruh Halleri, Çeviren Çiğdem Dürüşken, (İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 3. Basım, 2017), 60; John Berger, Hayvanlara Niçin Bakarız?, Çeviren Cevat Çapan, (Ankara: Tudem Yayın Grubu, 2. Baskı, 2017), 33-36; Margo DeMello, Animals and Society, (New York: Columbia University Press, 2021), 109.)

²³ Jena, “Animal Welfare”, 387.

²⁴ Tom Regan, “Animal Rights”, İçinde Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare, Editör Marc Bekoff, (Westport: Greenwood Press, 1998), 42.

²⁵ age., 42-43.

Her ne kadar temelde bu iki yaklaşım, belirgin tarafları oluştursa da bu noktada yeni refahçılık adı verilen yaklaşımdan da bahsetmek köşe taşlarını koymak açısından yardımcı olacaktır. Yeni refahçılık anlayışı esasen hayvan refahı ve hayvan hakları yaklaşımlarının ortasında yer almaktadır ve güncel olarak pek çok taraftar da toplamış durumdadır. Bu anlayışa göre, hayvan haklarına ulaşmak meşakkatli ve uzun bir yoldur. Bu ideale ulaşmak için çaba gösterilen zamanda yaşanan sömürü ve istismarları azaltmak önemli bir olgudur. Yani denilebilir ki yeni refah savunucuları, hayvan haklarına ulaşmak için hayvan refahını sağlamayı bir adım olarak görmektedirler.²⁶ Her ne kadar ilk bakışta gerçekçi ve makul bir yaklaşım olarak görülse de bu durum, hak mücadelesinde yavaşlamaya neden olabileceği için haklı olarak eleştirilmiştir. Ayrıca hayvan hakları yaklaşımının esnetilmeye veya taviz verilmeye uygun bir yapısı olmaması nedeniyle; bu süreçte kabul edilecek refah uygulamaları, hakların taviz verilebilecek olgular olduğu anlayışına sebep olabileceği için hak mücadelesinin imajını da zedeleyecektir.²⁷ Örnek vermek gerekirse bu yaklaşıma göre, tıpkı hayvanları olduğu gibi kimsesiz veya engelli bir insanı kozmetik deneylerinde kullandığımızı düşünün. Deney öncesinde, esnasında veya sonrasında bu insanların yeterli beslenebildiği, barınma koşullarının uygun olduğu gibi sebeplerle bu kişilerin “denek”, “deney için araç” statüsünün göz ardı edildiğini diğer bir ifadeyle söz konusu kişi için sağlanan imkanlarla vücut bütünlüğü, yaşam gibi haklarından taviz verildiğini düşünün. Açıklanan örnek, ideale ulaşmak amacıyla verilen bir taviz olarak öne sürülebilir. Bu durum, kişiye hak sağlanması için yararlı olmayacağı gibi verilecek taviz başkaları için de teşvik edici hale gelebilecek ve bizim hak mücadelemizi zedeleyecektir. Görüldüğü üzere, yeni refahçılık yaklaşımının bazı olumlu yanları olabilecek olsa da olumsuzlukları ağır bastığı için benimsenmesi sakıncalıdır. Ayrıca bu yaklaşımın benimsenmesi, hak kavramının temeli ve uygu-

²⁶ Gary L. Francione, “Animal Rights-Animal Rights and New Welfarism”, içinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, Editör Marc Bekoff, (Westport: Greenwood Press, 1998), 45.

²⁷ Francione ve Garner, *Animal Rights Debate*, 104-105.

lamadaki karşılığı gereği, ciddi eleştirileri beraberinde getirebilecektir.

II. Hayvan Haklarına İlişkin Evrensel Bildiri

Hayvan Haklarına İlişkin Evrensel Bildiri, 1900lü yılların son çeyreğinde giderek artan hayvan istismarına yönelik dirençlerin bir yansıması olarak ortaya çıkmıştır. Metin, hayvanlar ve insanların ahlaki statüleri ve ilişkilerine dayanmakla beraber yaşanan bilimsel gelişmelerden de etkilenererek sağlam bir temel üzerine oturtulmaya çalışılmıştır. Bu amaçlarla, 1977’de Cenevre’de pek çok ülkenin hayvan hakları birlikleriyle²⁸ birlikte Uluslararası Hayvan Hakları Birliği (*Conseil National de la Protection Animale*) kurulmuştur.²⁹ Birlik, bildiriye dikkat çekmek için kurulmuş olmakla beraber bildirin hazırlanması yönünde dönemin pek çok bilim insanının da katkı sunmalarını sağlamıştır.³⁰ HHEB, 21-23 Eylül 1977 tarihleri arasında Londra’da yapılan toplantıda Birlik’in kendi bünyesinde kabul edilmiştir. Metnin deklarasyonu ise 1978 yılında Paris’te bulunan UNESCO Genel Merkezi’ndeki genel kurul salonunda³¹ yapılmıştır. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, Bildiri’yi UNESCO’nun yapmamış sadece UNESCO’ya ait bir salonda yani UNESCO aracılığıyla yapılmış olmasıdır. Bunun önemi ise bağlayıcılık noktasında ortaya çıkmaktadır. UNESCO yalnızca bir aracı kurum olduğu için Bildiri’nin yaptırım gücü sınırlı ve etkisi görece az olmuştur. HHEB, on dört ülkenin büyükelçilerinin yer aldığı büyük bir kalabalık önünde İngilizce, Arapça ve Fransızca olarak okunmuştur.³² Görüldüğü üzere, esasen HHEB’ye belirli bir ilgi

²⁸ Kuruluşta Brezilya, Kanada, Fransa, Hindistan, İtalya, Lüksemburğu Portekiz, İspanya, İsviçre ve Birleşik Krallık’taki ulusal hayvan hakları birlikleri bulunmuştur. (Neumann, “The Universal Declaration”, 96.)

²⁹ Neumann, “The Universal Declaration”, 95-96.

³⁰ age., 96.

³¹ Bildiri sunumuna UNESCO’nun ev sahipliği yapmasının ardında 1972’den beri bildiri metni üzerinde çalışan ve UNESCO Genel Direktör Sekreterliği üyesi olan George Heuse vardır. UNESCO gibi bir kurumun bünyesinde bildiri sunumunun yapılmasının bildirin gücünü ve etkisini arttıracığı düşünülmüştür. Heuse, sekreterlikte çalışması nedeniyle sunum yerini ayarlamak konusunda avantajlı bir konumda olmuştur. (Neumann, “The Universal Declaration, 98-99.)

³² Neumann, “The Universal Declaration”, 99.

oluşmuş ve bunun sonucunda uluslararası basında da bu Bildiri büyük bir yankı uyandırmıştır.³³

HHEB, genel olarak incelendiğinde İnsan Hakları Evrensel Beyannameyi ile benzerlikleri göze çarpmaktadır. HHEB'nin 14 maddeden oluşan ilk hali insan hakları ve hayvan haklarının paralellliğini, temel ilke olan var olma hakkı üzerinde kurmaktadır. Bu anlayışla insanların da bir hayvan türü olduğu vurgulanmaktadır. Hayvanların eşit olarak var olma hakkı, saygı görme hakkı, acımasız ve zalim eylemlere maruz kalmama hakkı, türlerine ve doğalarına uygun biçimde yaşama hakkı, çalışan hayvanların iş yoğunluğu uygunluğu ve dinlenme hakkı, deney ve kesimlerde acı çekmeme hakkı, eğlence amacıyla kullanılmama hakkı, zorunluluk olmaksızın öldürülmeme hakkı HHEB'de ilan edilen haklardır.³⁴ Bunlara ek olarak hayvanların eşit olduğu, haklarının korunması kapsamında hükümetin sorumlu olduğu ve haklarının insan haklarının korunduğu ölçüde korunması gerektiği de vurgulanmıştır.³⁵ Bildiri, bu noktada genel olarak incelendiğinde özellikle acı çekme kapasitesi ve insanlarla benzerliğin kanıtlanması noktalarında bilimsel ilerleme ve ahlaki kabullerle uyumlu görünmektedir. Ancak bir hak bildirisi olmasına rağmen, HHEB'de hayvan hakları yaklaşımına uymayan pek çok nokta da bulunmaktadır. Örneğin, hayvanların bir araç olarak çalıştırılma uygulamasına yalnızca eğlence sektörü için kısıtlama getirilmiş, diğer uygulamalar için esasen yalnızca refah kaygısı güdülmüştür. Ayrıca Neumann'ın katıldığımız görüşüne göre, 9. maddede *gıda için yetiştirilen hayvanlardan* bahsedilmesi de hayvan hakları kavramıyla temelde çelişmektedir. Zira bu durumda, hayvanların yaşam hakkı en başından ellerinden alınmış olmakta ve HHEB'nin özellikle 1. maddesi ve temel felsefesiyle açık bir çelişki ortaya çıkmaktadır.³⁶ Ek olarak HHEB'de; saygı görme

³³ İlgili haberler için bkz. Ian Murray, All Animals Are Equal, UNESCO Has Decided, The Times (16 Ekim 1978); Reuters, Animals Win Declaration of World Rights, Intl. Herald Trib. (17 Ekim 1978).

³⁴ Universal Declaration of Animal Rights 1978, (Erişim Tarihi: 28.11.2021), <https://constitutii.files.wordpress.com/2016/06/file-id-607.pdf>.

³⁵ Universal Declaration of Animal Rights 1978.

³⁶ Neumann, "The Universal Declaration", 98-99.

hakkı, zalimane davranış ve zorunluluk hali gibi durumlar tanımlanmamıştır. Bu durum her ne kadar HHEB'nin bu alanda temel bir metin olması hasebiyle tolere edilebilse bile hayvan haklarının hassas ve genellikle çarpıtma ve istismarlara açık bir konu olması sebebiyle metinde geçen kavramların açıkça belirtilmesinin olumlu olacağı kanaatindeyiz. 1978 yılında ilan edilen HHEB, yeterince cesur olmayan dili, belirsizlikleri ve çelişkileri sebebiyle pek çok eleştiri almış ve protestolara maruz kalmıştır.³⁷ Nihayetinde Birlik, ana metinde çeşitli düzenlemeler yapmak durumunda kalmış ve 1989'da düzenlenmiş yeni metin ilan edilmiştir.

Gelen eleştiri ve protestoların sonucunda düzeltilen ve geliştiren Bildiri metni Uluslararası Hayvan Hakları Birliği tarafından UNESCO genel müdürüne gönderilerek deklare edilmiştir. İlk metinde olduğu gibi bir toplantı yapılmamıştır ki bunun nedeninin ilk ilanın üzerinden henüz uzun bir zaman geçmediği için hayvan hakları gibi hassas bir konuda halkın kafa karışıklığını önlemek olduğu iddia edilmiştir.³⁸ Düzenlenmiş metin on dört yerine on maddeden oluşmaktadır.³⁹ Bu durum her ne kadar sınırlamaya gidilmiş görüntüsü verse de temelinde daha keskin bir dil oluşturulmuş, çelişkiler giderilmeye çalışılmış ve temel felsefe olan hayvan hakları ruhuna uygun bir hale getirme kaygısı güdülmüştür.⁴⁰ Öncelikle belirtmek gerekir ki, yine bilimsel gelişmelere paralel olarak hayvanların duyarlılıklarına vurgu yapılmış ve bu noktada hayvanların sinir sistemi merkez alınmıştır. İlk metindeki önemli haklar korunmakla beraber saygı gibi tanımlamalar yapma yoluna gidilmemiştir. Ancak metnin genelinden bu belirsiz kavramların ne olduğunun anlaşılması kolaylaştırılmıştır. İlk metindeki en büyük çelişkiyi yaratan ve tepkilere neden olan 9. maddedeki gıda

³⁷ age., 99.

³⁸ age., 100.

³⁹ Universal Declaration of Animal Rigths 1989, (Erişim Tarihi: 28.11.2021), <http://www.la.utexas.edu/users/bump/Universal%20Declaration%20of%20Animal%20Rights.html> .

⁴⁰ Örneğin 1978 tarihli ilk metnin beşinci, altıncı ve onuncu maddeleri 1989 değişikliği ile yeni beşinci maddede bir araya toplanmıştır. Ancak tek madde haline getirilen bu üç madde daha kapsamlı bir düzenlemeye kavuşmuş ve daha net bir şekilde ifade edilmiştir.

için yetiştirilen hayvanlar ifadesi kaldırılmış, hayvanların gıda adına yaşam hakkının ihlaliyle ilgili bir ibare kalmamıştır. Her ne kadar olumlu bir adım olsa ve metinden kaldırılrsa da herhangi bir kınama veya karşı çıkma da metne eklenmemiş, bu sebeple bu konudaki boşluk varlığını sürdürmeye devam etmiştir.⁴¹ Ancak, HHEB'nin felsefesi açısından en önemli değişikliğinin 9. maddenin yeni halinde hayvanlara tanınan hukuki kişilik hakkı olduğunu söylemek mümkündür.⁴² Hukuki kişilik sayesinde hayvanlar hukukun öznesi sayılacak ve orijinal metindeki 14/2 maddesine⁴³ göre daha önemli ve farklı hukuki yollar (mahkemeye başvurma gibi) mümkün hale gelecektir.⁴⁴ Ayrıca tanınan bu hukuki kişilik açıkça hayvanların mülkiyet statüsüne de itiraz getirerek bu noktada HHEB'yi hayvan hakları yaklaşımına uygun hale getirmiştir. Son olarak, belirtmek gerekir ki HHEB, hükümlere ilan edilen haklarla ilgili düzenlemeler yapma yükümlülüğünü de tekrar vurgu yapmıştır. Nihayetinde, 1989 düzenlemesiyle HHEB, her ne kadar bazı belirsizlikleri netleştirememiş olsa da kısıtlıya rağmen orijinal metinden daha kapsamlı, keskin ve felsefesine uygun hale getirilmiştir. Bu haliyle ideal bir "hayvan hakları" metni olmasa da kanaatimizce hayvan hakları yaklaşımına en yakın ve uygun olan hukuki düzenlemedir.

Bahsedilen "hayvan hakları"na en uygun metin olmanın da getirişyle HHEB ne yazık ki beklenen başarıyı sağlayamamıştır. Her ne kadar HHEB metni, ülkelerin temsilciliklerine gönderilse veya kamuoyunda yankı uyandırsa da hayvanlara verilecek bu haklar, içerisinde yaşadığımız dünya için büyük bir kaynağın kaybı anlamına geleceği ve

⁴¹ Bu boşluğun temelde örtük bir izin sağladığını ve metnin de bu görüşü desteklediğini iddia etmek de mümkündür. 1989 Bildirisi'ndeki "Bir hayvanın öldürülmesi gerekiyorsa..." diyen madde 3/2 ve "her türlü üreme biçimi"ni tanıyan madde 5/3 birlikte değerlendirildiğinde örtük şekilde gıda için yetiştirilen hayvanlar hakkında düzenlemeler yapılmış olduğu görüşü ortaya atılmıştır. (Neumann, "The Universal Declaration", 101.)

⁴² Universal Declaration of Animal Rights 1989.

⁴³ 1978 orijinal metinde bu madde "Hayvan hakları, insan hakları gibi yasaların korunmasından yararlanmalıdır." şeklinde kısıtlı ve belirgin olmayan bir ifadeye sahiptir.

⁴⁴ Neumann, "The Universal Declaration", 100-101; Peters, "Rights of Human and Nonhuman Animals", 356.

devletlere önemli bir düzenleme ve denetleme yükü getireceği için düzenlemelerin uygulamaya geçirilmesi yavaşlatılmış ve hatta engellenmiştir. Bildiri'nin ilanını takip eden dönemde, refah anlayışının da yükselişiyle kamuoyunun hayvanlarla ilgili hassasiyet yönündeki tepkisi de yumuşatılabildiği için HHEB'nin sınırlı etkisi giderek azalmıştır. Uluslararası Hayvan Hakları Birliği, bu etkisizlik durumunu tersine çevirmek için 2018 yılında yeni bir düzenleme yapma yoluna gitmiştir. İlan edilen yeni metin ise 1989'da yakalanan hayvan hakları ivmesini tersine çevirmiş görünmektedir. Bahsedilen olumsuzlukların bu konuda etkisi olduğu açıktır. Yeni metin sekiz maddeden oluşmakla beraber belki de ilan edilen ve devrimci sayılan düzenleme olan hayvanlara hukuki kişilik verilmesi artık metinde bulunmamaktadır.⁴⁵ Bildirinin keskin dili ve bildiride yer alan açık yasaklar, tıpkı hukuki kişilik konusundaki gibi, yeniden düzenlenmiş metinde yer almamıştır. Ancak, duyarlılık hususu metindeki esas yerini korumaktadır. Saygı duyulma hakkı ve zalimane davranışların yasaklanması olguları yeni düzenlemede bulunmakla birlikte belirsizliğini korumaktadır. Hükümetlere, HHEB ile ilan edilen düzenlemeler konusunda yasa ve yönetmelikler çıkarma yükümlülüğü getirilmesi olgusu da varlığını korumuştur. Hak konusundaki en büyük gerilemelerden birini ise metinde de açıkça belirtilen "refahın sağlanması" konusuna yapılan vurgular oluşturmaktadır.⁴⁶ Muhtemeldir ki HHEB'nin etkisinin ancak refah konusuna vurgu ile artacağı inancıyla yapılan bir düzenleme olmuştur. Kanaatimiz; bu düzenlemelerle, her ne kadar adındaki hayvan hakları olgusunu korusa da felsefi olarak HHEB'nin en iyi ihtimalle yeni refahçılık yaklaşımına uyumlu hale getirilmiş olduğu yönündedir. Güncel olarak, 2018 düzenlemesi geçerli ve yayındadır. Ancak tüm bu çabalara ve geri adımlara rağmen hala hayvan haklarının tanınması ve korunması hususunda uluslararası alanda beklenen etkiyi uyandıramamıştır. Uluslararası alanda kabul gören ve gündemde olan bildiri ise çalışmanın devamında incelenecek olan Hayvan Refahına

⁴⁵ Universal Declaration of Animal Rights 2018, (Erişim Tarihi: 28.11.2021), <https://www.fondation-droit-animal.org/la-fondation/declaration-des-droits-de-lanimal/>.

⁴⁶ Universal Declaration of Animal Rights 2018.

İlişkin Evrensel Bildiridir. Ne yazık ki; kabul gören ve gündemde olan bildirinin HHEB olmaması göstermektedir ki hak değil refah yaklaşımının üstünlüğü, bir nevi geri atılan adımlarla ve esnetilen duruşla uluslararası alanın bir gerçekliği haline getirilmiştir.

III. Hayvan Refahına İlişkin Evrensel Bildiri

Hayvan Refahına İlişkin Evrensel Bildiri, dünya üzerinde hayvan hukuku anlamında en büyük kabule sahip hukuki düzenlemedir. HREB, adından da anlaşılacağı üzere, hayvan haklarını sağlama veya ilan etme kaygısında değildir. Hayvan refahının sağlanması amacı güdülen bir bildiridir.

HREB, ilk olarak 16-17 Haziran 2000 tarihinde Londra'da düzenlenen Dünya Hayvan Kongresi'nde (*Animals 2000 World Congress*) Dünya Hayvanları Koruma Derneği (*The World Society for the Protection of Animals*)⁴⁷ tarafından sunulmuştur. Ancak bu aşamada hala taslak halinde olduğu belirtilmiştir. Mart 2003'te 19 ülkeyi temsil eden 21 hükümet delegesinin de katıldığı Hayvan Refahı Üzerine Uluslararası Konferansta ise taslak üzerinde geliştirme yapılmıştır.⁴⁸ HREB'nin geliştirilen taslağı, son halini ise 24-25 Kasım 2005 tarihlerinde yapılan beş uluslu Yönlendirme Komitesi⁴⁹ aracılığıyla almıştır. Geliştirilen ve son hali verilen HREB, açıkça hayvanların duyarlı olduklarını ve acı çekebildiklerini kabul etmekle beraber hayvan refahının beş özgürlüğünü ve 3R kuralını ikame etmek (*replacement*),

⁴⁷ Dünya Hayvanları Koruma Derneği, kendisini dünyanın en büyük hayvan refahı örgütleri federasyonu olarak tanımlamaktadır. 150'den fazla ülkede 850 üye derneği ve 400000 bireysel takipçisi olduğu belirtilmektedir. Birleşmiş Milletler danışma statüsüne ve Avrupa Konseyinde gözlemci statüsüne sahip tek hayvan refahı örgütüdür. (Gibson, "The Universal Declaration", 541.)

⁴⁸ Gibson, "The Universal Declaration", 541.

⁴⁹ Yönlendirme Komitesi Kenya, Hindistan, Kosta Rika, Çek Cumhuriyeti ve Filipinler Cumhuriyeti hükümetlerinden oluşmuştur. Dernek, bundan sonra Yönlendirme Komitesi'nin sekreteryası olarak görev yapmaya başlamıştır. Yönlendirme Komitesi'nin önemi ise HREB'ye resmi bir statü kazandırmaktır. Bu amaca giden yolda dört temel adım belirlenmiştir. Birleşmiş Milletler'e HREB'yi destekleyen bir dilekçe vermek, HREB üzerinde hükümet konsensüsüne ulaşmak, HREB'yi BM Ekonomik ve Sosyal Konseyi önüne getirmek ve onaylanmış HREB'yi Genel Kurul'un önüne getirmek. Güncel olarak henüz ikinci adımda olduğunu söylemek mümkündür. (Gibson, "The Universal Declaration", 541.)

azaltmak (*reduction*) ve şartları iyileştirmek (*refinement*)) özel olarak vurgulanmıştır.⁵⁰ Bahsi geçen hayvan refahının beş özgürlüğü⁵¹ kavramı teorik olarak 1965'te İngiltere'de düzenlenen Brambell Raporu'na dayanmaktadır.⁵² Özellikle çiftlik hayvanları ile ilgili düzenlenen bu belge ile, günümüzde dahi hayvan refahının temeli kabul edilen, beş özgürlük belirlenmiştir. Bu özgürlükler şunlardır:

1. Açlıktan ve susuzluktan özgürlük (Sağlık ve enerjiyi korumak için yeterli su ve yiyecek sağlayarak)

2. Rahatsızlıktan özgürlük (Uygun bir ortam sağlayarak)

3. Acıdan, yaralanmadan ve hastalıktan özgürlük (Önleme, hızlı teşhis ve tedavi ile)

4. Normal davranışı ifade etme özgürlüğü (Hayvanın türüne uygun geniş alan, doğru olanaklar ve cinsi yakınlığı sağlayarak)

5. Korkudan ve sıkıntıdan özgürlük (Zihinsel ıstırapın uygun koşullarla önlenmesi ile)⁵³

Hayvan refahının sağlanması veya yükseltilmesi için formüle edilen bu beş özgürlüğün temel ihtiyaçlara odaklandığını ve pragmatist bir temel üzerine inşa edildiğini görmek mümkündür. Zaten daha önce açıklandığı üzere, hayvan refahı yaklaşımının temeli de bu ihti-

⁵⁰ Universal Declaration on Animal Welfare, (Erişim Tarihi: 24.12.2021), https://www.worldanimalprotection.ca/sites/default/files/media/ca_-_en_files/case_for_a_udaw_tcm22-8305.pdf.

⁵¹ Özgürlük kelime anlamıyla eylemleri belirleme ve yanıt verme olanağı anlamına gelmektedir. Bir hayvanın refahı ise belirli konularda özgür olmasıyla yakından ilişkilidir. Bir hayvana sağlanacak belirli özgürlükler onun refahının olumlu olarak artmasıyla sonuçlanacaktır. Ayrıca bir hayvana özgürlük sağlama fikri bu özgürlükleri sağlayacak kişiye de belirli bir ahlaki yükümlülük getirmektedir. Sağlayıcının hayvana bu özgürlükler için belirli fırsatlar ve kaynaklar vermesi gerekir. (Donald M. Broom, "Animal Welfare-Freedom", İçinde Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare, Editör Marc Bekoff, (Westport: Greenwood Press, 1998), 60.)

⁵² Report of the Committee to Enquire into the Welfare of Animals kept under Intensive Livestock Husbandry Systems, (Erişim Tarihi: 22.12.2021), <https://edepot.wur.nl/134379>.

⁵³ Report of the Committee to Enquire into the Welfare of Animals kept under Intensive Livestock Husbandry Systems.

yaç odaklı ve pragmatik yaklaşımdır. Beş özgürlük HREB’de de aynı şekilde korunmuştur. Ancak önemli nokta burada herhangi bir net ve kesin standart belirlenmediği ve hayvanları içeren bir faaliyetin doğrudan yasaklanmadığıdır.⁵⁴

Bahsi geçen 3R kuralı ise özellikle deneylerde kullanılan hayvanlar için öngörülen kuralları ifade etmektedir. 3R kuralı, beş özgürlüğün belirlenmesinden önce, 1959 yılında Russell ve Burch tarafından ortaya konulmuştur.⁵⁵ 3R kuralı, beş özgürlük kabul edilmesine rağmen deneylerin özel yapısı gereği günümüzde de hala üzerinde durulan ve temel alınan kurallardır. Kuralda geçen R’ler ikame etmek (*replacement*), azaltmak (*reduction*) ve şartları iyileştirmek (*refinement*)dir. İkame etmek, hayvan kullanılmadan uygulanabilecek yöntemleri maliyet gibi hesaplar yapmaksızın uygulamayı; azaltmak, en az sayıda hayvanı deneye dahil etmeyi; iyileştirmek ise kullanılan hayvanların deney sırasındaki acılarını en aza indirmek için ortam veya yöntem düzenlemesi yapmayı ifade etmektedir.⁵⁶ Sonrasında bu etik ilkelere dördüncü ve beşinci R’ler olan sorumluluk (*responsibility*) ve rehabilitasyon (*rehabilitation*) eklenerek 3R kuralının özenli bir şekilde uygulanmasının kolaylaştırılması amaçlanmıştır. Bu ilkelere göre; araştırmacı yaptığı araştırmanın etik sorumluluğunu kabul etmeli, yüklenmeli ve deneyin bitiminden sonra kullanılan hayvanlar iyileştirilmeli, bakımlı veya iyileşemez konumdaysa ötanazi uygulanmalıdır.⁵⁷ Her ne kadar bu eklemeler yapıldıysa da 3R kuralının zaten içerisinde örtük olarak bunları barındırdığından bahisle 3R şeklinde temelinin korunduğunu söylemek mümkündür. HREB’nin

⁵⁴ Gibson, “The Universal Declaration”, 546.

⁵⁵ William Russell, Rex Burch, The Principles of Humane Experimental Technique, (Erişim Tarihi: 27.10.2021), <https://caat.jhsph.edu/principles/het-toc>.

⁵⁶ Joanne Zurlo ve Alan M. Goldberg, “Alternatives to Animal Experiment-Reduction, Refinement and Replacement (the Three Rs)”, İçinde Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare, Editör Marc Bekoff, (Westport: Greenwood Press, 1998), 6-7.

⁵⁷ Yağmur Özgür Güven ve Oğuzcan Kınikoğlu, Hayvan Deneyleri: Hayvanlar Bizim İçin Mi Var?, (İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, 2020), 209; Altan Armutak, “Deney Hayvanları ile Çalışmanın Etik Boyutları”, İçinde Hayvan Etiği, Editör M. İhsan Karaman, Seyit Ankaralı, Tuncay Sandıkçı, (İstanbul: İsar Yayınları, 2019), 148-149.

felsefesini, getirilerini veya eksikliklerini anlamak için HHEB ile karşılaştırmasının yapılması da önemlidir. Zira bu iki bildiri, hayvan etiği ve hukuku açısından iki ayrı uçta yer alan hayvan refahı ve hayvan hakları kavramlarının uygulamaya yansımalarının önemli göstergelerini oluşturmaktadır. Bu yöntemle incelendiğinde HREB'nin son halinde, hayvan refahı yaklaşımının benimsenerek yorumlanması önem arz eder. HREB, hayvanların mülk statüsünden çıkarılmasını ve sunduğu şartlar doğrultusunda kalmak koşuluyla hayvanların kullanımını, HHEB'nin genel olarak yaptığı gibi reddetmez. Beş özgürlüğü kabul etmesi nedeniyle her ne kadar hayvanların hayatları ve iyi hali için bir rehber sağlasa da geleneksel insancıl muamele dilini kullanmaktadır ve acıları yok etmeyi değil azaltmayı amaçlamaktadır. Ayrıca, refah kaygısı gütmesi nedeniyle insanları temel alan HREB, hayvanların insancıl kullanımının insan çıkarları üzerinde daha sağlıklı ürünlere ulaşma, zoonoz hastalıklardan (hayvanlardan insanlara, insanlardan hayvanlara bulaşan hastalıklar) korunma, sürdürülebilir hayvansal ürün sağlama gibi pozitif etkileri olacağını da vurgulamaktadır.⁵⁸ Bu kapsamda HHEB'nin aksine, hükümetlere insanların faydasını veya zararını önemsemeksizin hayvanların çıkarlarını koruyan yasalar çıkarmaya dair bir yükümlülük de verilmemiş, bahsedildiği üzere yalnızca standartlar belirlenmeye çalışılmıştır.⁵⁹ Ek olarak, HHEB'dekine benzer şekilde zulüm ve refah gibi kavramların tanımlanmasını içermemektedir.⁶⁰ Bu durum, uygulamada yaşanacak farklılıklara neden olmaya müsaittir ve HREB'nin belirsizliğini ortaya çıkarmaktadır.

HHEB başlığı altında önceden de belirttiğimiz üzere, bir hak arayışından ziyade öne çıkan refah arayışı ve refah kurallarının insan temelli olması nedeniyle, hak tanımının getireceği yükümlülüklerden daha kolay uygulanabilir olması HREB'nin HHEB'ye kıyasla daha çok

⁵⁸ Universal Declaration on Animal Welfare.

⁵⁹ Gibson, "The Universal Declaration", 546-547.

⁶⁰ age., 547

destek bulmasına ve bağlantılı olarak ülke mevzuatlarının⁶¹ değişmesine sebep olmuştur. Bu desteklerden önde gelen bazılarını belirtmek gerekir. 2008’de Hayvan Refahı İslam Konferansı HREB’yi resmen kabul etmiştir.⁶² 2009’da Avrupa Birliği Konseyi üye devletlerini ilke olarak ilgili uluslararası forumlarda HREB’yi desteklemeye davet etti ve bazı hükümetler resmi olarak HREB’yi desteklediğini açıkladı. Ayrıca Dünya Hayvan Sağlığı Örgütü, Dünya Veteriner Hekimleri Birliği, İngiliz Milletler Topluluğu Veteriner Hekimler Derneği, Avrupa Veteriner Hekimler Federasyonu, Uluslararası Hayvan Refahı Fonu, Amerikan Hayvanlara Zulmü Önleme Derneği ve İnsani Yardım Derneği olmak üzere pek çok kurum da resmi olarak desteğini açıklamıştır.⁶³ Görüldüğü üzere her ne kadar hak savunusu yapmadığı ve antroposantrizmden kaçınmadığı için HREB, HHEB’ye göre yetersiz kalsa da daha önce bahsettiğimiz üzere daha fazla desteği alabilmiştir. Günümüzde de hala Bildiri’ye destek kampanyası devam ettirilmekte, Bildiri destek görmeye devam etmekte ve tanınması ve uygulanması için çalışmalar sürdürülmektedir.

SONUÇ

Hayvanlar ile insanlar arasındaki ilişki esasen tarihin ilk zamanlarına kadar götürülebilmektedir. Ancak, bu ilişkiler açısından iki temel dönüm noktası yaşanmıştır: Evcilleştirme ve sanayi devrimi. Özellikle sanayi devrimi sonrasında gelişen ekonomik sistem ve teme-

⁶¹ Esasen pek çok ülkenin hayvan mevzuatında hüküm altına alınmış ve hayvanların yeterli besin alma, uygun barınma koşullarında yaşama düzenlemeleri veya zulüm ve kötü muamele yasakları gibi refah kaygısı güden hükümler bu konuda iyi örnekler oluşturmaktadır. Ulusal mevzuatımız açısından özellikle 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu’nun 14. maddesi bu yaklaşımı yansıtmaktadır. (5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu, (Erişim Tarihi: 17.01.2022), <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=5199&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5> .) Ayrıca HREB’nin Avustralya mevzuatını etkilemesi konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Gibson, “The Universal Declaration”, 551 vd.

⁶² Peter Davies, “Work of Non-Governmental Organisations Supporting the Implementation of the OIE Standards”, İçinde Second OIE Global Conference on Animal Welfare: ‘Putting the OIE Standards to Work’, (Luxemburg, 2011), 149.

⁶³ Gibson, “The Universal Declaration”, 543.

lini daha da eskiden alan antroposantrizmin bu dönemde güçlenmesi hayvan sömürsünü ve istismarını önemli ölçüde arttırmıştır. Ayrıca teknolojinin de gelişmesi ile yaşanan sömürü ve istismar görünür bir hale gelmiştir. Bu olayların sonucunda hayvanların yaşadıkları acılara çare bulunması yönünde hem yerel hem de uluslararası kapsamda bir toplum baskısı oluşmaya başlamıştır.

Teorik alanda, yaşanan sömürü ve istismara çözüm olarak iki farklı savunu ortaya çıkmıştır: Hayvan refahı ve hayvan hakları. Bu iki kavram günlük hayatta her ne kadar birbirlerini ikame eden ve bazı durumlarda farkları önemszenmeyen olgular olsa da temelinde büyük farklılıklar taşımaktadırlar. Hayvan refahı yaklaşımına göre, hayvanların insan yararı için kullanılması olağan bir durumdur. Önemli olan ve düzeltilmesi gereken nokta hayvanların bu kullanım sırasında yaşadıkları acı ve zulmün azaltılması ve mümkün olduğunca ortadan kaldırılmasıdır. Diğer uçtaki yaklaşım olan hayvan hakları yaklaşımına göre ise, hayvanların kendi değerleri vardır ve bu değerlerine paralel olarak haklara sahiptirler. Hayvanların hakları olduğu için, onların her türlü insan yararına kullanımı hak ihlaline neden olur. Hayvan refahının geniş kafesleri, hayvan haklarının ise boş kafesleri hedeflemesi olarak bilinen ünlü benzetme, bahsettiğimiz temel farkı vurgulamak adına önemlidir.⁶⁴ Ancak yaşanan gelişmeler sonucu, bu iki uç yaklaşımın ortasında yeni hayvan refahçılığı adı verilen bir yaklaşım da ortaya çıkmıştır. Bu anlayışa göre, hayvanlar haklara sahiptir ancak bu hakları elde edene kadar refah yaklaşımının sağlayacağı faydalardan yararlanmak gerekmektedir. Yani boş kafeslere giden yol geniş kafeslerden geçmektedir. Ancak bu yeni yaklaşım özellikle hak yaklaşımı taraftarlarınınca pek çok eleştiriye maruz kalmıştır. Bu şekilde hareket etmenin hak mücadelesinde yavaşlama ve hatta durmaya neden olmasının yanında hakların taviz verilebilir şeyler olduğu algısına ve bu nedenle ortaya çıkacak istismarlara gebe olduğu en çok yapılan eleştirilerdendir.

⁶⁴ Tom Regan, *Animal Rights, Human Wrongs: An Introduction to Moral Philosophy*, (Oxford: Rowman&Littlefield Publishers, 2003), 97.

Teorik alanda yaşanan bu tartışmaların uygulamaya yansımaları da eşit derecede önem arz etmektedir. Bu amaçla çeşitli uluslararası düzenlemeler yapılmaya çalışılmıştır. Bu düzenlemeler kapsamında özellikle doğurabilecekleri etki nedeniyle bildiriler önemli bir yer işgal etmektedir. Hayvan hukukuyla ilgili yayınlanan bildiriler, her ne kadar yumuşak bir hukuk kuralı olduğu için yaptırım konusunda etkisiz kalsa da özellikle bu konudaki uluslararası sözleşmelerin öncülüğünü yapma gücüne sahip olmaları ve ulusal anlamda yapılacak mevzuat düzenlemelerine bir temel sağlamaları açısından kritik bir öneme sahiptir. Bu noktada teorideki yaklaşımları da yansıtan iki temel bildiri karşımıza çıkmaktadır: Hayvan Haklarına İlişkin Evrensel Bildiri ve Hayvan Refahına İlişkin Evrensel Bildiri.

HHEB, hayvan hakları temelinde oluşturulmuş bir bildiridir ve orijinal metninden sonra iki kere düzenlemeye maruz kalmıştır. Orijinal metindeki hayvan hakları yaklaşımıyla ilgili bazı çelişkilerin giderilmesi ve daha keskin bir dil kullanılması gibi gelişmelerle sonuçlanan ilk düzenleme sonucu ile eksikliklerine rağmen uluslararası alanda hayvan haklarına ulaşmaya en yakın aday konumundadır. Zira HHEB, başından beri tanınmış saygı görme hakkı ve acıya maruz kalmama hakkı gibi hakları koruyarak ve hükümetlere hayvanlara hukuki kişilik tanıma yükümlülüğü de getirerek ciddi bir ilerleme kaydetmiştir. Ancak HHEB’de son yapılan düzenleme muhtemeldir ki önceki versiyonlarının etkisizliğini kırmak için haklar konusunda geri adım atma şeklinde düzenlenmiş, hak yerine refah vurgusu öncelenmiştir. Böylece hayvan hakkı yaklaşımından yeni hayvan refahçı yaklaşıma bir geçiş olmuştur. Ancak atılan bu geri adıma rağmen Bildiri’nin uluslararası alanda kabulü ve hayvanlarla ilgili uygulamalara temel olması yönünde beklenen etki ve ivme yakalanamamıştır.

HREB, ise adından da anlaşılacağı üzere hayvan refahı kaygıları güdülenerek hazırlanmıştır. Bildiri metni, hayvan refahının beş özgülüğünü ve 3R kuralını açıkça içermektedir. Hayvan kullanımının herhangi bir türüne getirilmiş bir yasak bulunmaması da temel aldığı yaklaşımın felsefesiyle uyumludur. Muhtemeldir ki hayvan refahını uygulamaya geçirmenin kolaylığı ve hayvanları gıda, eğlence, deney

gibi faydalar için kaynak olarak gören bakış açısının çıkarlarına aykırılık oluşturmaması gibi nedenlerle HREB pek çok destek görmüş ve etkisi HHEB'den çok daha fazla olmuştur. HREB'nin resmi bir karaktere sahip olması için yapılan çalışmalar devam etmektedir.

Görüldüğü üzere uluslararası alanda hala hayvan hukuku ve özellikle hayvan hakları konusunda derin bir boşluk bulunmaktadır. Etkili olan ve olumlu gelişme olarak adlandırılabilir adımlar dahi hayvan hakları için değil hayvan refahı için atılan adımlardan oluşmaktadır. HHEB ve HREB bu hususta önde gelen örneklerdir. Hayvan refahı teorisi açısından olumlu ve hatta yeterli kabul edilebilecek bildirimler olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Ancak, hayvan hakları teorisi açısından önemli olanın hayvanların insanlar için kullanımının iyi şartlarda sağlanması değil ortadan kalkması olduğunu düşünerek hayvan hakları temelinde yapılacak bir bildirinin, hayvan hakları felsefesi ve uygulaması alanındaki boşluğu doldurmak için ilk adım olacağını söylemek mümkündür. Atılacak bu adım tıpkı insan hakları konusunda kat edilen yol gibi gerekli ve öncü bir başlangıç olacaktır.

YAZAR BEYANI	
Mali Destek/Teşekkür Beyanı:	Bulunmamaktadır.
Yazarların Katkıları	Birinci yazar % 50, ikinci yazar % 50 oranında katkı sağlamıştır.
Çıkar Çatışması/Ortak Çıkar Beyanı	Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması veya ortak çıkar beyan edilmemiştir.
Etik Kurul Onayı:	Gerekmemektedir.

KAYNAKÇA

- 5199 Sayılı Hayvanları Koruma Kanunu, (Erişim Tarihi: 17.01.2022), <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=5199&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>
- Anderson, David J. ve Ralph Adolphs. "A Framework for Studying Emotions across Species". *Cell*. 127 (2014): 187-200.
- Animal Ethics, (Erişim Tarihi: 01.09.2022), <https://www.animal-ethics.org/animal-exploitation-introduction/>
- Armutak, Altan, "Deney Hayvanları ile Çalışmanın Etik Boyutları". İçinde Hayvan Etiği, Editör M. İhsan Karaman, Seyit Ankaralı, Tuncay Sandıkçı, İstanbul: İsar Yayınları, 2019.
- Bekoff, Marc. Hayvanların Duygusal Dünyası, Çeviren Asude Taçyıldız İpekçioğlu, İstanbul: Destek Yayınları, 2020.
- Berger, John. Hayvanlara Niçin Bakarız?, Çeviren Cevat Çapan, Ankara: Tudem Yayın Grubu, 2. Baskı, 2017.
- Broom, Donald M., "Animal Welfare-Freedom". İçinde Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare, Editör Marc Bekoff, Westport: Greenwood Press, 1998.
- Cambridge Bilinç Bildirgesi, (Erişim Tarihi: 25.12.2021), <https://fcmconference.org/img/CambridgeDeclarationOnConsciousness.pdf>.
- Davies, Peter, "Work of Non-Governmental Organisations Supporting the Implementation of the OIE Standards". İçinde Second OIE Global Conference on Animal Welfare: 'Putting the OIE Standards to Work', Luxemburg. 2011.
- DeMello, Margo. Animals and Society. New York: Columbia University Press, 2021.
- Descartes, Rene, "Animals are Machines". İçinde Animal Rights and Human Obligation, Editör. Tom Regan, Peter Singer, New Jersey: Prentice-Hall Inc., 1976.
- Descartes, Rene. Duygular ya da Ruh Halleri, Çeviren Çiğdem Dürüşken, İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım, 3. Basım, 2017.

- Faria, Catia ve Eze Paez. “Anthropocentrism and Speciesism: Captual and Normative Issues”. *Revista de Bioetica y Derecho*. (2013): 1-9.
- Francione, Gary L.. “Animal Rights-Animal Rights and New Welfarism”. İçinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, Editör Marc Bekoff, Westport: Greenwood Press, 1998.
- Francione, Gary L. ve Robert Garner. *The Animal Rights Debate: Abolition or Regulation*. New York: Columbia University Press, 2010.
- Fraser, David. “Animal Welfare”. İçinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, Editör Marc Bekoff, Westport: Greenwood Press, 1998.
- Fraser, David vd. “A Scientific Conception of Animal Welfare that Reflects Ethical Concerns”. *Animal Welfare*. 6 (1997): 187-205.
- Fox, Michael Allen. “Anthropocentrism”. İçinde *Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare*, Editör Marc Bekoff, Westport: Greenwood Press, 1998.
- Gibson, Miah. “The Universal Declaration of Animal Welfare”. *Deakin Law Review*. 16/2 (2011): 539-567.
- Gordilho, Heron José de Santana ve Fernando de Azevedo Alves Brito. “Universal Declaration of Animal Rights and Brazilian Law System”. *Revista Jurídica Luso-Brasileira*. 5/4 (2019): 987-1009.
- Güven, Yağmur Özgür ve Oğuzcan Kınıkoğlu. *Hayvan Deneyleri: Hayvanlar Bizim İçin Mi Var?*. İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, 2020.
- Jena, Nibedita Priyadarshini. “Animal Welfare and Animal Rights: an Examination of Some Ethical Problems”. *Journal of Academic Ethics*. 15 (2017): 377-395.
- Lenguaer, Erwin. “Tom Regan’s Philosophy of Animal Rights: Subjects-of-a-Life in the Context of Discussion of Intrinsic and Inherent Value”. *Problemos*. 97 (2020): 87-98.
- Lund, Vonne, Grahame Coleman, Stefan Gunnarsson, Michael Calvert Appleby, Katri Karkinen. “Animal Welfare Science—Working at

- the Interface Between the Natural and Social Sciences". Applied Animal Behaviour Science. 97 (2006): 37-49.
- Neumann, Jean-Marc. "The Universal Declaration of Animal Rights or The Creation of a New Equilibrium between Species". Animal Law Review. 19/91 (2012): 91-109.
- Paul, Elizabeth S. ve Michael T. Mendl, "Animal Emotion: Descriptive and Prescriptive Definitions and Their Implications for a Comparative Perspective". Applied Animal Behaviour Science. 205 (2018): 202-209.
- Peters, Anne. "Rights of Human and Nonhuman Animals: Complementing the Universal Declaration of Human Rights". AJIL Unbound. 112 (2018): 355-360.
- Regan, Tom. Animal Rights, Human Wrongs: An Introduction to Moral Philosophy. Oxford: Rowman&Littlefield Publishers, 2003.
- Regan, Tom. "The Case for Animal Rights". İçinde Advances in Animal Welfare Science 1986/87, Editör M.W. Fox, L. D. Mickley, Washington: Martinus Nijhoff Publishers, 1986.
- Regan, Tom. The Case For Animal Rights. Berkeley: University of California Press, 1983.
- Report of the Committee to Enquire into the Welfare of Animals kept under Intensive Livestock Husbandry Systems, (Erişim Tarihi: 22.12.2021), <https://edepot.wur.nl/134379>.
- Rollin, Bernard. "Animal Ethics and Law". Michigan Law Review First Impression. 106 (2008): 143-146.
- Rollin, Bernard. "Animal Welfare, Animal Rights and Agriculture". Journal of Animal Science. 68/10 (1990): 3456-3461.
- TDK Sözlüğü, (Erişim Tarihi: 21.12.2021-01.09.2022), <https://sozluk.gov.tr/>
- Universal Declaration of Animal Rights 1978, (Erişim Tarihi: 28.11.2021), <https://constitutii.files.wordpress.com/2016/06/file-id-607.pdf>.

Universal Declaration of Animal Righths 1989, (Erişim Tarihi: 28.11.2021),

<http://www.la.utexas.edu/users/bump/Universal%20Declaration%20of%20Animal%20Rights.htm>.

Universal Declaration of Animal Righths 2018, (Erişim Tarihi 28.11.2021),

<https://www.fondation-droit-animal.org/la-fondation/declaration-des-droits-de-lanimal/>.

Universal Declaration on Animal Welfare, (Erişim Tarihi: 24.12.2021),

https://www.worldanimalprotection.ca/sites/default/files/media/ca_-_en_files/case_for_a_udaw_tcm22-8305.pdf.

William, Russell ve Rex Burch, The Principles of Humane Experimental Technique, (Erişim Tarihi: 27.10.2021),

<https://caat.jhsph.edu/principles/het-toc>.

Zentall, Thomas R.. “Animal Intelligence”. İçinde The Cambridge Handbook of Intelligence, Editör Robert J. Sternberg, Cambridge: Cambridge University Press, 2. Baskı, 2020.

Zurlo, Joanne ve Alan M. Goldberg. “Alternatives to Animal Experiment-Reduction, Refinement and Replacement (the Three Rs)”. İçinde Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare, Editör Marc Bekoff, Westport: Greenwood Press, 1998.